

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Է. ԱՆԱԽԱՐՋԵՑԻ

143. Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին մեռաւ գերութեան մէջ, և քանի որ նա Նգիսկոպոսի բանտին մէջ կը տառապէր, կաթողիկոս չընտրուեցաւ, և Գրիգոր հպիսկոպոս Անաւարդայ հայրապետական տեղակալութիւն կը վարէր: Այլ մահուան գործը հասնելուն Գրիգորի փափագին դէմ արգելքը դադրեցաւ, և նա կրցաւ Պրօնագործին և Հռոմկլայեցիին ընտրութեանց օրերէն կազմած նպատակին հասնել, և Հեթում Բ. Թագաւորին պաշտպանութեամբ հայրապետական աթոռ բարձրացաւ (1293): Հեթում գումարել տուած է հպիսկոպոսաց ժողովը և Գրիգորը ձեռնադրել տուած, Օրբելեանի գրածին համեմատ, որ նորընտիր կաթողիկոսը կ'անուանէ, այր գիտնական և առաքինի, սիրող եկեղեցւոյ, տօնասէր և տօնախմբիչ տօնից տէրունականաց և պայծառացոցիչ լիշատակաց մարտիրոսաց, և կը յաւելու թէ գիտէր և զլեղուս և զղպրութիւնս լատին և յօնաղօսին (Օրբ. Բ. 193): Թէպէտ և այդ գովեստներուն մէջ Անաւարդեցիին ուսեալ անձ մը ըլլալէն աւելի բան մը գրուցուած չէ, սակայն միշտ օգտակար է դիտել, թէ Օրբելեան կը գրէր Անաւարդեցիին կենդանութեան ատեն (Օրբ. Բ. 252), և հետեւեալ պարտաւոր էր պատշաճից օրէնքը յարգել, թէպէտ իւր պատմութեան ընթացքին մէջ չձածկեր Անաւարդեցիին ուղղութեան դէմ զգացած հակառակութիւնը: Գրիգոր Է., որ սովորաբար Անաւարդեցի է կոչուած, այդ անունը առած է Անաւարդայ հպիսկոպոս եղած ըլլալէն, և այդ անունն ներքեւ ընդհանուր գործերու մէջ մեծ դեր վարելէն: Կոչուած է նաև Մնձքարեցի, առաջուրնէ Մեծքարի վանքին առաջնորդ լինելուն համար: Հեթում կը կոչէ զայն՝ Տէր Գրիգոր Տուաքերիցանց (Հեթ. 85), որոյ ճիշտ իմաստը չենք կրնար ճշտել, թէ պատուոյ կամ թէ պարսաւանաց կոչում էր: Գրիգոր կոչուած է ևս Երզնցող, երաժշտական յաջողակութեան համար,

Հոռոմ օտարամիտ և օտարասէր լինելուն համար, և Զրոդ՝ բաժակի մէջ ջուր խառնելուն կամ խառնել տալ ուղեւուն համար: Գրիգոր կ'երևի յաջողակ անձ մը, լաւ ձիրքերու տէր, այլ զակատեալ լատինականութեան ետևէն:

144. Անաւարդեցիին ժամանակակից քաղաքական իշխաններուն և դիպուկածներուն վրայ շատ քիչ տեղեկութիւններ կը գտնենք Օրբելեանի մօտ: Սա կը յիշէ թէ Լևոն՝ Հեթում Ա-ին արդէն թագաւոր էր իւր ձեռնադրութեան տարին (1286), թէ նա երեք տարի ետքը մեռաւ, և պայազատէ զտէրութիւն նորա երէց որդին Հեթում (1289), զոր և աթոռի վրայ գտնուած կը յիշէ Անաւարդեցիին ընտրութեան տարին (1293), և վերջնոյս առաջին տարիներուն մէջ կ'աւարտէ իւր պատմութիւնը: Հեթում պատմիչ կը յիշատակէ, թէ Հեթում թագաւոր Հոռոմիայի առումին յաջորդ և ինքն սմուտ ի կարգ և կրօնաւորեցաւ և Մակար կոչեցաւ: Դարձեալ կը գրէ թէ նոյն տարին էառ Հեթում թագաւորն զիւր թագաւորութիւն (Հեթ. 85), սակայն այդ կրօնաւորութեան յիշատակութիւնը կը պակսի Օրբելեանի և Սմբատի մէջ, մինչ Զամչեան կը պատմէ թէ մտաւ ի կարգ Փրանկիսկեանց, կամ Կրտսեր Եղբարց, և կոչեցաւ Եղբայր Յովհաննէս, և թէ երկու տարի մնաց ի կրօնաւորութեան: Այլ, թէ Հեթում պատմիչին տուած թուականները, և թէ՛ միւս պատմիչներուն լռութիւնը, կը յորդորեն մեզ կարծել, թէ Հեթում թագաւորի կրօնաւորութիւնը վաղանցուկ բան մը եղաւ, որ հետք անգամ չթողոյց, և յոյժ կարճատեւ միջոց մը վանքի մէջ մնալէն ետքը դարձաւ իւր թագաւորութեան: Կրօնաւորութեան պարագայն ինքն Հեթում թագաւորն ալ չյիշեր իւր ոտանաւորին մէջ, և սակաւօրեայ առանձնութիւն մը եղած պիտի ըլլայ իրեն վանք քաշուիլը: Այլ թագաւորութեան հոգերէն ազատուելու փափագը մնաց իւր վրայ, և թագաւորութիւնը միւս եղբոր Սմբատին յանձնելով, Թորոս եղբորը հետ Կոստանդնուպօլիս գնաց (1296 կամ 1297), իւր Ռիթա հօրաքոյրին այցելութեան, որ Անդրոնիկոս Բ. կայսեր որդոյն և գահակիցին Միքայելի կինն էր: Երկու տարիէն կայսեր որդոյն և գահակիցին Միքայելի կինն էր: Երկու տարիէն դարձան Հեթում և Թորոս, այլ Սմբատ, թագաւորութիւնը ձեռքէ չհանելու համար, երկուքն ալ ձերբակալել տուաւ և Բարձրբերդի մէջ բանտարկեց, Թորոսը խեղդել տուաւ, Հեթումին աշուղնեւրը Զնասեց (1299): Նոյն տարին Կոստանդին, Լևոնի որդին, իւր եղբորորդիներուն ըրածներուն վրայ բարկանալով Սմբատը մերժեց, Հեթումը ազատեց, բայց ինքը թագաւորեց: Այլ յետ սակաւ աւուրց, Հեթում պաշտպանութիւն գտաւ Տաճարական ասպետներէն, Կոստանդինը մերժեց, Սմբատը հեռացուց, և նորէն ինքն

Թագաւորեց: Բայց այս անգամ ալ իշխանական հոգերէն ձանձրացաւ, և յետ աւուրց, իւր հօրեղբորորդին Լևոնը Թագաւորեցուց իւր հսկողութեան ներքեւ, որ Եգիպտացուց պատերազմին մէջ (1266) սպանուած Թորոսին զաւակն էր: Հետեւ Թագաւորահօր դերը ստանձնեց, չմոռնալով միշտ վանքի առանձնութիւնը, ուր կ'երթար անցնել իւր ժամանակը, երբ կարևոր գործ մը չէր կոչեր զինքն Լևոն Թագաւորին մօտ: Լևոնի Թագաւորելը Զամչեան դրած էր 1305-ին, այլ Ալիշան 1301-ին, որ յարմարագոյն է պատմութեան կարգին: Դարդել շփոթ է այս մասին, զի Թորոսեան Լևոնը, Հետեւեան Լևոնին անմիջական յաջորդ կը դնէ, թէպէտ գիտէ թէ Թորոսեան Լևոնը, որ կոչեցաւ Լևոն Երրորդ, վարեաց զիշխանութիւն ճորեղորորդոյ իւրոյ կոչեցելոյ Հեթում Միակնի (Դարդ. 24): Գրիգորի մահը տեղի ունեցաւ (1307) Հետեւի և Լևոնի մեռնելէն առաջ, թէպէտև միևնոյն թուականը կը տրուի սովորաբար:

145. Անաւարդեցիին պատմութեան գլխաւոր կէտն է, իւր ջանքն ու փոյթը Հայոց եկեղեցւոյն մէջ օտար սովորութիւններ մուծանելու: Որովհետև առիթ ունեցանք ըսելու թէ ինքն յաջողակ և գիտնական անձ մըն էր, չենք կարող զինքն մեղադրել իբր օտարի պարզ գործիք մը, կամ իբր արքունական ազդեցութեան տկար հետևող մը: Միւս կողմանէ կը տեսնենք թէ անխտիր հետամուտ է թէ յոյնէն, թէ լատինէն և թէ ասորիէն սովորութիւններ և ծէսեր և նորութիւններ բերել մեր մէջ, մինչ յիշեալ երեք եկեղեցիներ իրարու հետ սիրով չէին և զիրար կը նզովէին: Հոռոմ մականունը որ տրուեցաւ Անաւարդեցիին, դժուարին է ճշտել թէ իբր յունասէր կամ թէ իբր լատինասէր պիտի իմանանք, թէպէտ լատինականութեան միտումն էր, որ ժամանակին աւելի աչքի կը զարնէր: Անաւարդեցին շատոնց այդ տեսչանքով բորբոքուած էր, և երբ յաջողեցաւ կաթողիկոսութիւնը ձեռք ձգել, ազատաբար ձեռնարկեց իւր նպատակն իրականացնել, բայց կատարելապէս չյաջողեցաւ: Անաւարդեցիին նորութիւնները եղած են. 1. Բաժակին շուր խառնել և պատարագամատոյցին ինչ ինչ յաւելուածներ ընել: 2. Սուրբ աստուած էն Որ խաչեցար՝ զվերցնել: 3. Քրիստոսի և սրբոց տօները ամսաթուով կատարել: 4. Մեծ տօներուն միօրեայ ծով կատարել լատինական հսկման նախատօներու նման: 5. Մկրտութեան, զրոշմի և ձեռնադրութեան մաշտոցներու մէջ փոփոխութիւններ մուծանել: 6. Ձեռնադրութիւնները տարւոյն չորս եղանակաց պահոց օրերը կատարել ըստ Լատինաց: 7. Ժամերգութեան մէջ յաւելուածներ մտցնել օտարաց հետևողութեամբ: 8. Երեխայից իւղ գործածել: 9. Հիւանդաց վերջին խորհուրդը օծմամբ կատարել: Գրիգոր այդ փա-

փառքները չէր ծածկեր, և քանի որ չէր կրնար բացարձակապէս հրամայել, ինքն առանձինն սկսած էր գործածել, ինչպէս բաժակի շուրին համար կը պատմուի: Միւս կողմէն եկեղեցական տօներու համար բազմաթիւ նոր շարականներ կը պատրաստէր, նոր տօնացոյց կը յօրինէր, յայտնաբերի կարգերը կը փոխէր, և յիշատակները կը ճոխացնէր: Անաւարդեցիին շարականներէն երեսունուերեք հատը կը ցուցակազրէ Ալիշան, որք երեւի թէ մեծ արժէք չունին, եթէ ամենն ալ կը նմանին Ս. Գէորգի շարականին, որ տպագրուած է ձեռաց շարակնոցի մը վերջը: Անաւարդեցոյն նորութիւններէն միակը, որ ընդունելութիւն գտած և մեզի հասած է, Մեծացուցէ փոխին ու շարականին հանապազօր զրուցուելն է, որ ըստ Օձնեցուոյն կիրականօրեայ իղարկրից կարգին մասը կը կազմէ:

146. Անաւարդեցիին առաջարկած նորութիւններուն շնչինը հասաւ Արևելք, ուր կանուխէն նորա անունը կասկածելի եղած էր, և կըցածնուն չափ աշխատած էին որ կաթողիկոսական աթոռը չբարձրանայ: Արևելցիք սոսկալով լսեցին թէ Անաւարդեցին սկսաւ առ սակաւ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հռոմոց եկեղեցոյն սպըրդեալ մուծանել ի մերս եկեղեցի, և ի մերոց ի բաց քեցել մի մի, և թէ նմակ հաւանութեան առաքէր առ պատրիարքն ի Գոստանդնուպօլիս և խոստանալոյ յանձն առնուլ զոր ինչ և խնդրեցն (Օրբ. Բ. 195): Օրբելեան, որ նոյն ատեն Սիւնեաց արքեպիսկոպոս էր և Արևելեան վարդապետներուն պետը, աղեցաւ և լերդախոց ողբերով կը նկարագրէ այդ միջոցէպը, և կը յիշէ թէ Անաւարդեցիին կողմանէ յառաջ բերուած փաստն այն էր, թէ տկար լինելնուս համար պէտք է Հռոմները և ամէն ազգերը մեզի հետ միացնել, և թէ միութիւն ընելով Անտիոքի հայրապետական աթոռը պիտի գրաւենք: Բայց Արևելեայք այդ սեթեթներով չէին խաբուիր: Ժողով մը գումարուեցաւ ի Սիւնիս, Օրբելեան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ, և Բջնոյ, Հաղբատու, Հաւուցթառայ և Գողթան եպիսկոպոսներուն, և Տաթևու և Նորովանից և ուրիշ վանահայրներու և վարդապետներու, և Օրբելեան և Պոռչեան իշխաններու ներկայութեամբ: Անդ էր և Եսայի վարդապետ Նչիսիւն, զոր կանխաւ յիշած ենք: Այդ գումարման մէջ ժողովական նամակ մըն ալ գրուեցաւ կաթողիկոսին, և պարտուպատշաճ ոճով ու յարգանք խնդրեցին յանուն ամենայն ազգին, որպէս զի նորութիւններէն հրաժարի և աւանդութիւնները պահպանէ:

147. Օրբելեան յառաջ կը բերէ նամակին պատճէնը, որոյ գլխաւոր և կանոնական կէտերուն նիւթն է, միայն երեք սուրբ ժողովները ընդունել և Քաղկեդոնինը մերժել, և հաստատուն մնալ

ազգային ժողովներու որոշմանց վրայ, որ քաղկեդոնեան դաւանութիւնը չընդունեցան: Այս կարգին մէջ յիշուած ժողովներն են. 1. Շահապիւղանու՝ Յոգիան Մանդակունիի ժամանակ. 2. Քաղաքուդաշտի, Բաբգէնի ժամանակ. 3. Դիւայ Ներսէս Շինողի ժամանակ. 4. Դիւայ Մովսէսի ժամանակ. յորում Թուական Հայոց եղաւ. 5. Դիւայ՝ Աբրահամու ժամանակ Կիւրիոնի դէմ. 6. Պարտաւայ Եղիայի ժամանակ Ներսէս Բակուրի դէմ. 7. Սիւնեաց Եղրի ժամանակ Կարնոյ ժողովը մերժելու համար. 8. Մանազկերտի Օձնեցւոյն ժամանակ Եղրի ժողովին դէմ. 9. Անւոյ Վահան Սիւնիին դէմ. 10. Գետկանի ժողով Ջաքարիայի և Իվանէի ժամանակ Վրաց և Հոռոմոց դէմ: Անկէ ետքը ժողովական նամակը կ'ակնարկէ ուրիշ նորութեանց, զորս Անաւարդեցիին կը պաշտպանէր և որոց դէմ Արևելեայք կը պնդեն ազգային եկեղեցւոյ հնաւանդ կանոնները, և են. 1. Բաժակին ջուր չխառնել. 2. Մէկ պատարագի շատ պատարագիչ չունենալ, որ Ասորւոց սովորութիւնն է. 3. Եկեղեցւոյ մէջ կերուխում չընել և դուռերը բաց չթողուլ. 4. Հոռոմոց եկեղեցիին չմտնել, և տօները անոնց հետ չընել, գլխաւորապէս ծնունդն ու տւետումը. 5. Նաւակատիքները իւղով և պանիրով լուծել առանց մսի. 6. Հիւանդաց վրայ օծման իւղ չը գործածել. Թէպէտ երախայից իւղին համար կըսեն թէ կընդունեն: Նամակին վերջը կը գրեն այն նշանաւոր դրոյցը, որ յառակաւ անցած է թէ, Հաւան սմբ մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իշանել, և ոչ ընդ Հոռոմոց յերկինս ելանել: Եւ որպէսզի կասկածը փարատի, կը հրաւիրեն կաթողիկոսը, որ հեննիտիկոն թղթով, այսինքն է հաւատոյ պատկանեալ պաշտօնական կոնդակով մը ազգային եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանութիւնը և սուրբ կանոնները յայտարարէ և հաստատէ, և դաղթակցութիւնը վերնայ: Իսկ եթէ իրենց առաջարկը չընդունուի, մեղմ կերպով մը կը սպառնան կաթողիկոսէն բաժնուել, և եթէ բռնութիւն ալ գործածէ պիտի չը զիջանին:

148. Ժողովին և ժողովական թուղթին թուականը ճշտիւ նշանակուած չէ Օրբելեանէն, և ոչ ալ ըսած է թէ ինչ եղաւ իրենց թուղթին արդիւնքը: Որովհետեւ կը յիշէ զայն անմիջապէս ծագագատիկին պատմութենէն ետքը, և Անաւարդեցիին կաթողիկոսութեան սկիզբը, ուստի սովորութիւն է այդ միջոցին դնել զայն (1294 կամ 1295): Արևելեայց հակառակութեան հետ Անաւարդեցիին դիմաց զօրաւոր արգելք հանեցին Կոստիկոսեան ազգատոհմին ներքին խռովութիւնները, և իրարու ձեռքէն թագաւորութիւնը խզելու համար գործուած անիրաւութիւնները (յօդ. 144): Ուսանաւոր յիշատակարանն ալ, զոր Հեթում թագաւոր գրած է իւր աստուածաշունչ գիրքին վերջը, և յորում հանդարտ

և խաղաղ վիճակի մը կը յայտնէ միևնոյն (1295) Թուականը կը
կրէ, և անկէ ետքը կը սկսեն (1296), Հեթումի մեկնելը, Սմբա-
տի բռնակալելը, և այլ եղերական գործերը, զորս յիշեցինք: Բնա-
կան է ուրեմն որ դժուար պիտի ըլլար Անաւարդեցիին իր նպա-
տակը գործադրել այս միջոցին, և ազգային ժողովով հաստատել
տալ իւր կազմած տօնացոյցը ու ծիսարանները: Գուցէ այդ յա-
ջողութեան փափաքով էր, որ Անաւարդեցիին յեղյեղուկ քաղաքա-
կանութեամբ գործակից և կամակից գտնուեցաւ Կոստանդինն և
ամեն թեկնածուներուն, Սմբատն ալ պսակեց, Կոստանդինն ալ
ճանչցաւ, Հեթումն ալ լքեց՝ որուն հետ այնչափ ներքին ու սերտ
բարեկամութիւն ունէր: Նա կուզէր թագաւորական իշխանու-
թիւնը միշտ իւր կողմն առնել, և ինկածը կը մոռնար երբ նոր
մը կը զօրանար: Իսկ Ստեփանոս Օրբելեան նկատելով որ Անա-
ւարդեցիին իւր նպատակէն հեռացած չէ, ժողովական նամակէն
յետոյ, միևնոյն հակաքաղկեդոնական ուղղութեամբ գիրք մըն ալ
կը շարադրէր (1302), որ Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց անու-
կը տպագրուած է Նայեան Յակոբ պատրիարքին՝ օրով (1755):
Այդ հերքումը գրելէն քիչ ետքը վախճանեցաւ Ստեփանոս Օրբե-
լեան լի արդեամբ (1304), բայց իւր մահուամբը Արևելեայ վար-
դապետներուն խումբը ժիր գլուխէ մը զրկուեցաւ, և Օրբելեան
Յովհաննէս, որ իւր ազգականին յաջորդեց, անոր հոգին ունեցաւ,
բայց կարողութիւնը չունեցաւ, որչափ ալ Սիւնեաց իշխան և
արքեպիսկոպոս էր միանգամայն: Միակ օրինակն է նամեր պատ-
մութեան մէջ, եկեղեցական դասի պատկանող աւատապետ իշխա-
նի մը, որպիսիք բազմաթիւ էին Արևմուտքի մէջ, և ինչպէս էր
նոյնիսկ Արևմուտքի հայրապետ Հռովմի պապը:

149. Արևելեայց հակաաւակութիւնը ջլատուած էր Ստեփա-
նոս Օրբելեանի մեռնելովը, և Կիլիկիոյ նիւքին շփոթները հան-
դարտուած էին Թորոսեան Լևոնի թագաւորութեամբ և Հեթումի
թագաւորահայրական հսկողութեամբ: Անաւարդեցիին նորէն պա-
տեն գտաւ իւր առաջին գաղափարը առջև մղել, և ազգային ժո-
ղովով իւր կազմած տօնացոյցն ու յայտնաւորքը և փոփոխած
ծէսերն ու կանոնները հաստատել տալ: Այդ նպատակով շրջաբե-
րական հրաւէր կարդաց ամեն եպիսկոպոսներու, առաջնորդներու
և վարդապետներու, որպէս զի զան գումարուին Սսոյ կաթողի-
կոսարանը, և ազգային ժողովով պէտք եղած բարեկարգութիւն-
ները սահմանեն: Հռովմայի աթոռը կործանուած լինելով Ստե-
փանոս կաթողիկոսի գերութեան ատեն, Գրիգոր առաջին կաթո-
ղիկոսն եղաւ, որ հաստատապէս աթոռը Սիս փոխադրեց (1293),

ուր և ֆեսաց աթոռը մինչև որ անտի էջմիածին փոխադրուեցաւ դարուկէս ետքը (1441): Կերեկի թէ Անաւարդեցին չէր ծածկեր իւր առաջարկութիւնները, այլ ի հարկէ անոնք զեղեցիկ երանգներով կը զարդարէր, ազգային եկեղեցւոյն վիճակը պակասաւոր ցուցնելով, և օտարներուն վիճակը բարձրացնելով, այլ և միանգամայն ամեն բան ժողովական հաւանութեան ենթարկելով: Թէպէտ և չունենք Անաւարդեցիին գրութեան պատճէնը, այլ կը տեսնենք որ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց և Զաքարիա արքեպիսկոպոս Արտազու, պատահական խորհրդակցութիւն մը ունեցած են Դավրէժ քաղաքը, ուրիշ եպիսկոպոսներու և վարդապետներու մասնակցութեամբ, և կարծիքներ փոխանակած են Անաւարդեցիին մտածած նորութիւններուն վրայ, ինչպէս են բաժակին ջուրը, ծնունդին տօնը, և այլն: Բայց համաձայնութիւն չեն կրցած գոյացնել, զի Յովհաննէս պնդած է հինին պահպանութեան վրայ, իսկ Զաքարիա զիջողութեան միտումներ է ցուցած (Չամչ. Գ. 305): Ուրիշ նշանաւոր անձանց մէջ, որք Անաւարդեցիին կողմանէ յատկապէս հրաւիրուեցան, կը յիշուին Բջնոյ արքեպիսկոպոսը և Վարազայ առաջնորդը, Յովհաննէս Երզնկացի և Շապի Նչեցի վարդապետները:

150. Կ'երեկի թէ Անաւարդեցին բարեկոյս էր իւր նպատակին հասնելու, զի Թազաւորն ու Թազաւորահայրն համամիտ էին արդէն, Կիլիկիոյ եպիսկոպոսութիւնը շահուած էր, Արևելեան եպիսկոպոսներէն ոմանք համաձայն էին, և ընդդիմադիրներ հաւանաբար բացակայ կը ֆեսային: Այլ Գրիգոր չկրցաւ իւր ակնկալած յաջողութիւնը տեսնել: Ղազար Զահկեցի իւր գաւազանագիրքին մէջ, գրաւոր թէ անգիր աւանդութենէ քաղելով կը յիշէ, թէ օր մը երբ իր աթոռին վրայէն հայհոյէր զառաջին սուրբ հայրապետս մնր, ի հարկէ իւր նորութեանց յարգը դրուատելով, աթոռէն ինկաւ և դիտհարնցաւ, իմա կաթուածահար եղաւ կամ վերնոտեցաւ, և քիչ օրէն վախճանեցաւ (1307 սկիզբ): Սմբատ պատմիչ պարզապէս կըսէ թէ մեռաւ Տէր Գրիգոր կաթողիկոս (Սմբ. 127), սակայն նա միշտ ճոխ չէ իւր պատմական մանրամասնութեանց մէջ, մանաւանդ իւր գործին վերջին գլուխներուն մէջ: Գրիգորի մահուան թուականը ճշտիւ չենք գտներ ուրեք, այլ յայտնի է թէ մեռաւ նա ժողովի բացումէն քիչ յառաջ, որ տեղի ունեցաւ ծաղկազարդի օրը (1307 մարտ 19): Գրիգորի ժողով մը հրաւիրած լինելը, և իւր մահուանէ անմիջապէս ետքը ժողովին գումարուելը, բաւական են ցուցնել թէ Գրիգոր մեռաւ ժողովին բացումէն քիչ առաջ, և թէ այն միևնոյն ժողովն է, որուն եկած էին եպիսկոպոսներ կաթողիկոսի հրաւերով, և շատեր հաւանաբար ներկայ եղան

կաթողիկոսին մահուան և յուղարկաւորութեան: Ժողովը գումարուեցաւ Սոյ կաթողիկոսարանը, հրամանաւ և իշխանութեամբ թագաւորին և թագաւորահօրն, որք ամենայն հաւատարմութեամբ հետևող էին Անաւարդեցիին ուղղութեան, եթէ նոյն ինքն Անաւարդեցին Հեթումին հետևողը չէր, ինչպէս շատեր կը կարծեն: Ժողովը նշանաւոր եղաւ իւր տեսակին մէջ իբրեւ նուիրագործում լատինամիտ ուղղութեան, որ սկսած էր Կիլիկիոյ մէջ տիրապետել, և որ իւր պերագոյն գագաթնակէտը հասաւ այս առթիւ: Ժողովին նախագահ բազմեցաւ Կոստանդին արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ և անկէ զատ գտնուեցան այլևս քառասուն եպիսկոպոսներ, որոնց քսանհինգը Կիլիկիոյ և փոքր հայոց գաւառներէն, և տասուերեքը արևելեան վիճակներէն, այսինքն են, Ներզա, Բաբերդ, Բասէն, Անի, Կամախ, Մարանդ, Սասուն, Ճապաղղուր, Խորձեան, Մեծկերտ, Չմշկածագ, Մփնկերտ և Օծոց: Երկու եպիսկոպոսներ ալ հեռաւոր գաղթականութիւններէն էին: Յուսիկ եպիսկոպոս Կոստանդինուպոլսոյ և Շասյի եպիսկոպոս Թեսաղոնիկէի: Եպիսկոպոսներէն զատ կը յիշուին տասուերկու վարդապետներ և եօթը վանահայրներ, և ոչ սակաւ աւագերէցներ և քահանաներ, և բազմաթիւ իշխաններ:

161. Ժողովը իւր առաջ ունեցաւ գրութիւն մը, զոր ներկայեց Հեթում թագաւորահայր, իբրեւ հանգուցեալ կաթողիկոսէն իրեն ուղղուած իւր վերջին կամքը: Այս թուղթը, ինչպէս այսօր հասած է մեզ Կալանոսի պատմութեան մէջ, գրուած է ռամկօրէն լեզուով և ստորին ոճով. Կաթողիկոսը թագաւորահօր կը յանձնարարէ որպէս զի լիապէս հաւանի իւր առաջարկութեանց, զորն կը փաստաբանէ իբրեւ օգտակար և կարևոր, և իբրեւ համաձայն վարդապետութեան մեծ եկեղեցւոյն Հռովմայ: Միանգամայն կ'առաջարկէ դաւանական ոճով խոստովանութեան գիր մը և իւր կարևոր կարծած և կանոնական փոփոխութիւնները: Այդ ամենը պարունակուած է յետագայ ինն գլուխներու մէջ, որք յետոյ նկատուեցան իբրեւ գլուխք Ժողովոյն Սոյ, և եղան քար գայթակղութեան և պառակտմանց պայծառ ազգիս մէջ: Ինն գլուխներն են. 1. Ընդունել ի Քրիստոս երկու բնութիւն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն: 2. Սուրբ աստուածին մէջ աւելցնել Քրիստոս բառը: 3. Մնունդին տօնը դեկտեմբեր քսանըհինգին կատարել, և անոր յարակից տօնօրինական տէրունիները նոյն հաշուով փոխել, և սրբոց տօններն ալ կատարել ըստ ամսաթուի և ըստ յայսմաւորաց, 4. Երկու շաբաթապահք պահել ծննդեան և յայտնութեան, ծննդեան բարեկենդանը հաշուելով դեկտեմբեր 18-ին և յայտնութեանը դեկտեմբեր 30-ին: 5. Ծննդեան և յայտնութեան ճրագա-

լոյցները ձուլուով ու ձէթով լուծել, կաթն ու իւղը մերժելով: 6. Պատարագի մատուցման համար իւրաքանչիւրին իւր աստիճանին համեմատ զգեստաւորել: 7. Պատարագի սեղանին վրայ գորփուրայ կամ մարմնակալ գործածել: 8. Պատարագի բաժակին ջուր խառնել: 9. Ընդունել հաւասարապէս եօթը տիեզերական ժողովները, որ է ըսել, առաջին երեքէն զատ, Բաղկեղոնի, Կոստանդնուպոլսոյ երկրորդ և երրորդ, և Նիկիոյ երկրորդ ժողովներն ալ: Եւ զլուսններէն առաջինն ու վերջինը, քանիցս Յսնաց կողմանէ պահանջուած կէտերն են: Եթէ լատիններուն համաձայնիլ պէտք ըլլար, պէտք էր, որ մինչև չորեքտասներորդ ժողովը հասնէին, աւելցնելով նաև Կոստանդնուպոլսոյ չորրորդ, Լատերանեան առաջին և երկրորդ և երրորդ և չորրորդ, և լուգտանեան առաջին և երկրորդ ժողովները: Երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և ութերորդ զլուսններն ալ քանիցս Յոյներէն պահանջուած ծիսական փոփոխութիւններն են, իսկ վեցերորդ և եօթներորդ զլուսնները աննշանակ կէտեր են, որք մտածել կուտան, թէ Հայերը եկեղեցական զգեստաւորութիւն չունէին, կամ սեղանի վրայ սփռոց չէին գործածեր արդէօք:

152. Պէտք է ենթադրել որ ներկայ ժողովականներ մեծ դժուարութիւն հանած չլինին այդ զլուսններու դէմ, և կամ իբրև հանգուցեալ հայրապետի նուիրական կամք, կամ թէ իբրև քաղաքական իշխանութեան բռնադատիչ հրաման, ընդունած ըլլան առաջարկեալ զլուսնները: Սակայն կրնանք արդէօք ապահովաբար հաստատել թէ իրօք Անաւարդեցոյն գրուածն էր Հեթումի մէջ տեղ բերած Թուղթը: Կաթողիկոսը մեռած էր, և չէր կարող դիտողութիւն ընել, նորա կնիքը ուրիշի ձեռք ինկած էր՝ որ կարող էր ուղածին պէս գործածել, և զարմանալի է որ Թագաւորի արքունիքէն կ'ելլէր այդպիսի գիր մը, և ոչ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներուն ձեռքէն: Գրուածին ստորին լեզուն անվայել էր կրօնական և պաշտօնական գրութեան, և անյարմար էր Անաւարդեցիին անձին, որ գրագէտ անձ մը եղած էր, և բոլորովին անլուր նորութիւն մըն էր ասմիկ լեզուով եկեղեցւոյ և հաւատոյ գիրեր պատրաստել, երբ նոյն իսկ հայրապետական սովորական Թղթակցութիւնք գրոց ընտիր լեզուով կը գրուէին: Որչափ ալ հնար է ըսել, թէ ներկայ եպիսկոպոսներ կրնային դիտողութիւն ընել եթէ կասկածելու տեղի ըլլար, սակայն դիւրին է պատասխանել, թէ քանի որ արքունի կամք մը կ'իշխէր ժողովին, և ժողովականներուն մեծամասնութիւնը շահուած անձեր էին, և գործերուն ձևը նախապատրաստուած ընթացքի մը կը հնազանդէր, և գործին հետևանքը գործնական արդիւնքէ զուրկ պիտի մնար:

նպիսկոպոսներ և ժողովականներ կրցան աւելորդ նկատել որևէ դիտողութիւն, և զիջողական տկարութեամբ, և առանց ժողովական վիճարանութեանց, օրը օրին գործը փակեցին և մեկնեցան: Ընդունելով հանդերձ թէ Անաւարդեցիին ուղղութիւնը կատարելապէս օտարամիտ էր, մեք տակաւին չենք կրնար Անաւարդեցիին վերադրել իր անձին անվայել և իւր կարողութեան անյարմար գրուած մը: Որչափ ալ Անաւարդեցիին բռնէր իւր նպատակին հասնել, սակայն նա յանձն չառաւ երբէք ինքզինքը ստորնացնող բան մը ընել, և իւր ընթացքին մէջ ցուցուց և պաշտպանեց այն սկզբունքը, թէ առանց ազգային ժողովոյ պէտք չէ ինչ գործել, և այս սկզբամբ յարգեց միշտ Արեւելայց հակառակութիւնը, և վերջնական քայլ մը չառաւ:

153. Հռովմէականք մինչև ցայսօր մեծ ոյժ կուտան Սսոյ ժողովին, իբր այն թէ Հայոց ազգային եկեղեցւոյն աւանդական հաւատքը կը պարունակեն անոր ինն գլուխները: Եթէ կուզեն ծանրակշռութիւն տալ Հայոց ազգային ժողովին, պէտք է բաղդատեն զայն հնագոյն բազմաթիւ ժողովներուն հետ, որ շարունակ մերժած են Սսոյ ժողովին ընդունածները, և նաև յետնագոյն ժողովներուն հետ, որք մերժեցին անոր որոշումները: Նոյնիսկ յիշեալ ժողովին իւր մէջ ցուցած տկար կողմերը դիտողութեան արժանի են, քանի որ որոշումները կը հիմնուին գոհնիկ գրուած իմ վրայ, որք ընդհանուր ընդունելութիւն և գործադրութիւն չունեցան, և հազիւ թէ արքունական կամքի զօրութեամբ կարճ միջոց մը Սսոյ քաղաքին մէջ գործածուեցան, իսկ դուրսը կռիւներու և հակառակութեանց հանդիպեցան: Ինն գլուխներէն վեցերորդը միայն, զգեստաւորեալ պատարագելը, գործադրուած կը տեսնենք, բայց այն ալ հնաւանդ սովորութեան և 1204 տարուոյ ժողովին վերանորոգուած էր, պատահական խափանում մը բառնալով: Ո՞ւր թոնորոգուած էր, պատահական խափանում մը բառնալով: Ո՞ւր թողունք որ Սսոյ ժողովը ոչ բոլոր հայ նպիսկոպոսներու գումարումն էր, ոչ հայրապետական իշխանութեամբ զօրացած էր, այլ լոկ արքունական իշխանութեան գործ էր, որով պէտք է որ Հռովմէանականք ընդունեն, թէ Սսոյ 1307 տարուայ ժողովը, և ոչ իսկ կանոնական ժողով մը կրնայ համարուել, նոյն իսկ իրենց պաշտպանած սկզբունքներուն համեմատ, և յետագայ դէպքերն ալ հաստատեցին թէ ինչպէս անգոր էին Սսոյ ինն գլուխը կոչուած որոշումները:

Մ. Ա. ՕՐՄԱՆԵԱՆ